

КРИМСКИ РЕАЛИИ НА ЕДНОКОРАБНИТЕ ЕДНОАПСИДНИ ЦЪРКВИ БЕЗ ПРИТВОР В ДОБРУЖДА И ИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

ПРЕЗ X—XI ВЕК

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Въпреки дългогодишните археологически разкопки в Добруджа са открити църкви само в няколко крепости — Дръстър, Калиакра¹, Диногечия², Никулицел³, Каварна⁴, Дуранкулак⁵, Скала⁶ и Цар Асен⁷. Податки за храмове има още в Средище, Руйно, Нуфъру и Ветрен, където са намерени църковни /процесийни, хоругвени, покривни/ кръстове⁸. Собствено към ранното средновековие /края на IV -средата на XI в.⁹ са само църквите в Цар Асен, Скала и Каварна. Църквата в Дуранкулак е спорна /все пак проучвателите я определят като еднокорабна, едноапсидна без притвор/, тази от Диногечия е от края на XI век, при Нуфъру и Никулицел от XII—XIII в., а в Дръстър и Калиакра от XIII—XIV в. При това положение всички досега проучени ранносредновековни добруджански църкви спадат към един и същ тип — еднокорабни, едноапсидни, без притвор. Такива са и мнозинството скални църкви от X—XI в. в този регион¹⁰. Оказа се също, че извън Добруджа не са особено разпространени между IX -средата на XI в. Като изключим параклисите при Дядово, Равна¹¹ и Кърджали¹² и една неотдавна открита църква в Плиска¹³, други подобни ранносредновековни храмове у нас не са проучени. Затова и паметниците от Скала и Цар Асен заслужават специално внимание. Според резултатите от системните разкопки в крепостта Скала до с. Кладенци, Тервелско, първо е построена южната църква № 2. Стените са градени от ломени камъни на кал с две лица, а вътрешността е запълнена с глинени разтвор и дребни камъни /табл. I—2/. Зидовете лягат направо върху терена без фундиране. Специално внимание заслужава апсидата — обширна, дълбока, полукръгла с подковообразна извивка при петите. Това е църква, а не параклис, защото олтарната маса е в средата на апсидата и може да се обикаля — т. е. да се извършват пълноценни литургии. Интериорът е бил богат, както свидетелстват мраморните капители, мраморното покритие на пода, следите от хоросанова стенна мазилка и белоглинени рисувани преславски плочки.

Цар Асен в Скала. Построената от с. Тервелско след изграждането на X в. в

Покривът е бил солиден, с керемиди, върху които са връзани знаци. Опожарена е към края на X в. и върху нея през първите десетилетия на XI в. е имало наземно жилище. Иначе по размери е малка: дължина 8,25 м, ширина 5,00 м.

Втората църква в Скала /№ 1/ е по-късна и е построена не много дълго след разрушаването на първата /№ 2/. Има аналогичен градеж, липсва фундамент, размерите са близки — дължина 8,60 м, ширина 5,03 м. Разликата е в апсидата, която не е подковообразна, а елипсовидно издължена, но все така обширна, с апсидна олтарна маса /табл. I—1/. В интериор и екстериор е била по-бедна, защото отсъстват мраморни детайли и мраморно покритие на пода, покривни керемиди и стенна мазилка. Строителството ѝ се определя към началото на XI в. благодарение на една неизносена монета Кл А₂ /976—1023 по Меткалф и 976—1030/1035 по Гриерсон/¹⁴ в основата на фрагмент мраморна плоча от пода на ранната църква № 2 в емплектона на северния зид. Разрушаването ѝ се прецизира към втората четвърт на XI в. благодарение откритите в опожарените рушевини над пода 3 анонимни фолиси Кл А₂ /976—1030/35/ и 5 фолиси кл. В /1030/35—1042 по Гриерсон/. Този terminus ante quem съвпада с разрушаването, опожаряването и окончателното изоставяне на крепостта при печенежкото нашествие в 1036 г.¹⁵

Проучените при редовни археологически разкопки в Цар Асен църкви са четири.

Църква № 1 /табл. I—3/ е с размери 10,20/5,80 м. Зидана е от обработени варовикови камъни на хоросанова спойка и е вкопана в терена около 0,60 м. Градежът е двулицев с блокаж от дребни камъни, фрагменти от тухли и хоросан. Подът е покрит с римски тухли. Има два пласта стенна мазилка, като горният е стенописан. Открити са множество архитектурни детайли от варовик /корнизи/ и мрамор. Покрита е била с керемиди /imbrices, tegulae/ с релефни знаци.

Църква № 2 /табл. II—5/ е с размери 9,20/5,60 м. Зидана е от полуобработени камъни на кална спойка, почти без вкопаване в терена. Зидовете са двулициви с блокаж от дребни камъни и глина. Подът е покрит с хоросан. В руините липсват покривни керемиди и следи от живопис. Открита е част от олтарна маса, изработена от местен варовик.

Църква № 3 /табл. I—4/. Тя е най-голямата църква в крепостта с дължина 10,50 м и ширина 7,00 м. Изградена е старателно от варовикови квадрати на хоросанов разтвор. Зидовете са вкопани на 0,80 м в терена. Стените отвътре са измазани с варов разтвор без стенописване. Подобно на № 2 подът е хоросанов. Множество архитектурни детайли от мрамор и варовик. Покрив с керемиди. Вероятно е била преправяна, а подът наново измазан. Вероятно към края на X в. е опожарена и разрушена.

Църква № 4 /табл. I—4/. Изградена е след разрушаването на № 3 и почти следва зидовете ѝ. Градежът е от ломени камъни на кал. Открити са архитектурни детайли и керемиди с релефни знаци.

От правените опити за хронология на църквите по-сполучлив ми се струва този на В. Димова¹⁶. Въз основа на хоризонталната и вертикалната стратиграфия на крепостта тя определя като най-ранна църква № 3, чието изграждане се отнася след началото на X в., а разрушаването ѝ — към втората половина на същото столетие. Към края на X и началото на XI век са строени последователно и в не голям интервал № 2, № 4 и № 1 /най-ранната средновековна стенописана църква в Добруджа/. Не е изключено след началото на XI в. да са действали едновременно два-три храма. Тогава крепостта е пренаселена от придошлото население от околните неукрепени селища¹⁷, формирани са квартали, предградия, улична мрежа, цитадела. Изобщо тогава "Цар Асен" придобива градски облик, а за черкуване на многобройните обитатели един малък храм не бил достатъчен. Опожаряването на църквите съвпада с разрушаването и напускането на крепостта, което се отнася към 1036 г. въз основа на най-късните фолиси Кл. В.¹⁸

При археологически разкопки в Каварна /Карвуна/? също са разкрити две църкви върху рушевините на ранновизантийска базилика¹⁹.

Църква № 1 /табл. II—6/ е еднокорабна, едноапсидна без притвор с дължина 8,50 м и ширина 5,60 м. Зидовете са от ломени варовикови камъни на кална спойка и лягат направо върху терена. Градежът е двулицев с пълнеж от дребни камъни и кал. Авторите отбелязват несъразмерно голямата спрямо наоса апсида.

Църква № 2 /табл. II—6/ е построена след събарянето на № 1 и пресича разрушените ѝ зидове. Има същия план и начин на градеж, но е по-голяма с дължина 11,²⁰ и ширина 7,00 м. В руините — са открити покривни керемиди с релефни знаци.

Според проучвателите църква № 1 е построена след началото на X в. и е разрушена при падането на Добруджа под византийска власт. Църква № 2 се отнася към края на XII - началото на XIII в., но не се привеждат никакви основания за такава датировка. Според мен не е изключено подобно на Цар Асен след разрушаване на първата църква в недълъг отрязък от време, да е построена и втората. На първо място съвпадат напълно архитектурния план, начина на строеж и разположението. Освен това керемидите с релефни знаци са характерни за храмовото строителство през XI век, както загатват много добре датирани строежи в Цар Асен, Плиска, Преслав и Диногечия. Да не забравяме, че в "Цар Асен" и Плиска няма живот след XI в. Най-после забележително е, че нито един гроб от некропола, датиран според находките към XI в., не е пресечен от църквата, датирана в XIII в.(?). Дори всички гробове са съобразени със стените и ориентацията ѝ. Затова мисля, че църква № 2 е построена към началото на XI в., а е разрушена към средата на същото столетие при отбелязаното от проучвателите печенежко нашествие.

Първоначално ще се спра на най-ранните средновековни църкви в Добруджа при Цар Асен и Скала. Построяването им се прецизира след началото на X в. и

най-вероятно още в първите десетилетия. Въз основа на цялостния археологически материал /особено ранните землянки с вкопани пещи в стените/ крепостта Скала е възникнала върху необитаем терен след началото на X в. Намерените в църква № 2 белоглинени рисувани керамични плочки от преславски тип също се датират към края на IX и първите десетилетия на X в.²⁰ Към IX—X в. се определят и керемидите с врязани знаци²¹, с каквито е била покрита. След опожаряването ѝ през последната четвърт на X в. върху рушевините ѝ възниква жилище с керамика и монети /фолис Кл. А./ от началото на XI век.

Според проучвателите на Цар Асен строежът на първата църква № 3 също се отнася след началото на X в., а разрушаването ѝ в последната четвърт на същото столетие. Изобщо каменното строителство върху съществуващото тук раннобългарско селище от VIII—IX в. се датира след края на IX и началото на X в.²² Най-после и изграждането на системата от каменни укрепления в Добруджа също се прецизира в първите десетилетия на X в.²³

Между ранните църкви в Скала и Цар Асен обаче има някои отлики. Царасенската е по-голяма, по-старателно иззидана от квадри на хоросанов разтвор и с фундамент, а тази от Скала е от ломени камъни на кал и ляга направо върху терена. В Цар Асен за разлика от Скала обаче храмът попада върху стари културни напластявания /тракийски и ранносредновековни от VIII—IX в./ и конструкцията не би могла да издържи без субструкция. Също така Цар Асен е по-значителен регионален център от градски тип /засага най-значителната раннобългарска крепост през X в. след Преслав, Дръстър, Плиска и Диногечия/.

Най-сетне около тази църква /№ 3/ се развива архитектурен комплекс от масивна ограда и каменно помещение, което предполага, че тук е резидирало висше духовно лице²⁴. Изобщо в сравнение с Цар Асен Скала е по-провинциално укрепление. При все това ранните църкви в двете средища си схождат по най-важните архитектурни белези. Двете са еднокорабни, едноапсидни, без притвор, с обширни полукръгли апсиди, имащи подковообразни извивки, с апсидни олтарни маси, позволяващи пълноценни литургии. Има и други по-несъществени прилики - богата вътрешна украса, включваща много мрамор, обмазани стени без стенописи, стабилни покриви с керемиди, открита утвар и богато декорирани църковни кръстове.

Вече обърнах внимание, че разглежданият архитектурен тип църкви не е особено разпространен в България през X—XI век. Действително има няколко параклиси с малки апсиди, но добруджанските църкви според разположението на олтарната маса не са параклиси, а пълноценни храмове. Има още становище, че еднокорабните едноапсидни църкви са характерни за малките и бедни селища. В едно такова разбиране има известно основание, но за църквите в Скала и Цар Асен то няма оправдание²⁵. Първо, Скала и Цар Асен, а в някаква степен и Карвуна²⁶, не са бедни селища, а са едни от най-значителните

ранносредновековни крепости през X—XI в. у нас. Самите храмове по богатство на архитектурната украса /екстериор и интериор/ съперничат и на преславските. Толкова мраморни детайли, десетки сложно профилирани корнизи, масивни олтарни прегради и маси, подови покрития с мрамор, тухли и следи от *opus testile*, луксозна рисувана керамика и стенописи, църковни кръстове и утвар са открити в малко столични църкви. Също така изработените на място покривни керемиди най-малко означават липса на средства. Не може да се говори и за отсъствието на подготвени строители, защото Цар Асен и Скала са на самия път Преслав-Дръстър и отстоят само на 30—60 км от царската и патриаршеската резиденция²⁷. Явно предпочетенят план е резултат не на немощ, а на устойчива концепция, свързана с традициите и литургични особености. И предполагам, че дискретно или опосредствано тази концепция идва от Крим. Досега там са проучени над 40 църкви от същия тип /еднокорабни, едноапсидни без притвор/ датирани между VIII и XV в.²⁸ Засвидетелствани са през VIII—X в. както в чисто византийска среда /Херсонес, Мангуп, Панеа, Фарос, Шайтан, Исара и пр./²⁹, /табл. III/, така и в определено прабългарските поселения при Кордон Обба /табл. III—12/, Героевка, Поворотное /табл. III—11/, Паташкино³⁰. Особено показателен е случаят с църквата в Кордон Обба, построена върху руините на византийски еднокорабен параклис без притвор от VIII в. и следваща напълно плана му³¹. За отбелязване е, че сред ранновизантийското кримско строителство този архитектурен тип е непознат между V—VII в. Определено въвеждането му в Таврия трябва да се свърже с добре засвидетелстваната по наративни източници имиграция на християни-иконопочитатели от Мала Азия около средата на VII в.³² За щастие разполагаме с няколко сериозни специализирани изследвания по архитектурата на Мала Азия³³, Сирия³⁴ и Задкавказието³⁵, благодарение на които можем да направим необходимите съпоставки. И действително най-близките паралели на кримските и добруджанските еднокорабни, едноапсидни църкви без притвор се оказаха предимно в Кападокия³⁶, Киликия³⁷, Южното и Източното /Колхида/ черноморско крайбрежие³⁸. Впрочем тези територии, заедно със Сирия, са свързани с общи раннохристиянски традиции още IV—VI в.³⁹ Специално в Кападокия към VI и до края на VII в. голямо разпространение имат именно еднокорабните едноапсидни църкви без притвор. В най-чист вид този план е засвидетелстван при храмовете в Анатепе /табл. IV—13/ и Едикапулу и при манастирската църква при Мансар⁴⁰. Почти по същото време /VI—VII в./ същият тип се налага по Източното Черноморие /Колхида/. Храмовете при Цибил /табл. IV—15, 16/, Мараба /табл. IV—14/, Питиунт и Зиганис съвпадат с кападокийските не само по план и размери, но имат аналогични специфики при оформянето на най-съществените сакрални детайли. Олтарът почти винаги е разположен в самата апсида, която е дълбока, обширна и полукръгла, с лека подковообразна извивка при петите. Специалистите виждат причината за това в мощното

културно влияние на Кападокия върху черноморското крайбрежие на Задкавказието. За разлика от там във вътрешността се налагат други архитектурни форми и традиции /по-специално кръстокуполния храм/⁴¹. При положение, че разглежданият тип църкви има най-голяма популярност в Кападокия и Югоизточното Черноморие през VI—VII в., то съвсем естествено при иконопочитателската миграция през VIII в. именно той преимуществено да е трансплантиран на Кримския полуостров.

Въпреки че не са толкова съществен елемент, внимание заслужават и приликите в размерите. Църквите обикновено са неголеми постройки, като кападокийските и колхидските имат приблизително дължина 8—14 м и ширина 6—8 м. Подобни или малко по-скромни са византийските и прабългарските кримски църкви (около 7/4 м) и най-после добруджанските църкви при Цар Асен (средно 10/6 м), Скала (средно 8/5 м) и Каварна (Карвуна?) (8,50/5,60 м).

Индиректна, опосредствана чрез Крим, връзка между добруджанските и Кападокийските еднокорабни едноапсидни църкви се проследява и по още един, много съществен показател. Тъкмо най-ранните храмове в Скала /№ 2/ и Цар Асен /№ 3/ от първата половина на X в. имат най-големите и най-обширните /спрямо наоса/ апсиди. Те почти нямат аналог сред апсидите не само в добруджанското, но изобщо в балканското ранносредновековно църковно строителство⁴². Освен че са несъразмерно големи спрямо наоса, но имат и специфична подковообразна извивка. Всички специалисти по християнска археология са единодушни, че това е характерна малоазийска /по-точно кападокийска/ апсидна форма, възникнала около V—VI в. и изцяло наложена в кападокийските зидани и скални църкви от VI до XII в.⁴³ През VII—XI в. тя намира широк прием в останалите малоазийски провинции и особено в Задкавказието. Най-после мнозинството еднокорабни едноапсидни параклиси без притвор в Кападокия и Колхида са тъкмо с такива апсиди /табл. IV/⁴⁴. Те са засвидетелствани и в кримското църковно строителство и по-специално в храма на Йоан Предтеча в Боспор⁴⁵. Той се датира към втората половина на VIII в. и в него се долавят малоазийски традиции, донесени от имигриралите иконопочитатели по това време. С подобна апсида е и една от мангупските църкви, датирана IX—X в.⁴⁶ Най-яркото проявление на кападокийските апсиди в Таврика обаче е в църквата при Исара⁴⁷ /табл. III—10/ и в една от мангупските скални църкви, като и двете са точно еднокорабни, едноапсидни и без притвор /табл. V—19/. Близко апсидно устройство имат и скалните църкви при Инкерман⁴⁸. Впрочем много изследователи отнасят храмовете в Мангуп и Инкерман към най-ранните пещерни манастири в Крим и ги свързват именно с иконопочитателската емиграция от Мала Азия⁴⁹. А вече обърна внимание, че аналогични апсиди имат почти всички ранни кападокийски скални църкви /табл. V—18/⁵⁰. По този повод ще допълня, че същият план /еднокорабна, едноапсидна, без притвор/, подобна обширна подковообразна апсида и най-

сетне апсидна олтарна маса има и мурфатларската скална църква В — 3 от X в. /табл. I—17/, разположена само на 90 км североизточно от Цар Асен⁵¹. Близостта между ранносредновековните скални обители в Мурфатлар, Крим и Кападокия обаче е друга тема, която вече сме коментирали⁵².

Некоколккратно обърна внимание, че разглежданият тип църкви в Добруджа, Крим, Кападокия и Колхида обикновено имат несъразмерно голяма спрямо наоса апсида. И това е направено съзнателно, за да може олтарната маса да се разположи в самата апсида, а не пред нея, както е в мнозинството български и византийски църкви. Причините за това явление не са коментирани, но то може да бъде обект на внимание само от специалисти със задълбочени знания по литургика. Несъмнено обаче традицията не е местна /балканска/, а най-вероятно чрез Крим е дошла от Мала Азия /Кападокия/.

Със строителните похвати, характерни отново за кримското /и изобщо за салтовомаяцкото/ прабългарско население, могат да се свържат плитко фундираните основи на църква № 2 в Цар Асен и особено отсъствието на субструкция при църквите в Скала и Каварна⁵³. Направо върху терена лягат и крепостните съоръжения в Скала и повечето добруджански укрепления от началото на X в., но това е друга тема, която изисква специални доуточнения⁵⁴.

Някои кападокийско-кримски традиции можем да проследим и в по-късните добруджански църкви от втората половина на X и началото на XI в. в Скала /№ 1/, Цар Асен /№ 1, 2, 4/ и Каварна. На пръв поглед те копират плановете на ранните храмове от първата половина на X в. Отсъстват обаче подковообразните извивки при петите на апсидите. Тази специфика липсва и в по-късните кримски църкви след X в., въпреки че продължава да се среща в мнозинството кападокийски храмове /предимно скални/ между X—XII в. Явно с отдалечаване във времето от малоазийските прототипи строителите започват да пропускат този рано привнесен през VIII—IX в. детайл, който създава сериозни затруднения при градежа и навярно вече не играе съществена роля в хода на литургията. В този смисъл подковообразната кападокийска апсида се явява в някаква степен белег за архаичност и за определени малоазийски влияния в църковната архитектура на Крим и Североизточна България, респективно Добруджа.

Докато в Крим коментираният тип църкви продължават да се строят и са преобладаващи между X—XV в.⁵⁵, то в Добруджа те не се срещат след втората четвърт на XI в. Причините са обективни и са резултат на демографския удар в Североизточна България към края на X в. (войната през 969—971 г.) и особено през втората четвърт на XI в. (печенежките нашествия през 1036 и 1048 г.). Тогава почти всички селища и крепости във вътрешността на Добруджа, включително Скала и Цар Асен, са опожарени и напуснати завинаги⁵⁶. В резултат на печенежките нашествия близо за столетие прекъсва животът и в Каварна⁵⁷. Що се отнася до проучените добруджански църкви, възникнали след средата на XI в. при Диногечия, Дръстър, Никулицел, Нуфър (Вичина?), Калиакра и Варна,

организирано се изтегля в западна посока⁷². Д. Димитров продължава тази теза и съвсем определено твърди, че то емигрира към Дунавска България и преимуществено се установява в Добруджа⁷³. Аз приемам отчасти тези разсъждения и предполагам, че именно придошлото прабългарско таврийско население въвежда в Добруджа еднокорабните едноапсидни църкви без притвор с обширна апсида и апсиден олтар. Вероятно то има някакъв дял в издигането на десетки крепости, оформянето на множеството скални обители, строителството на каменни жилища, въвеждането на култа към Св. Георги Конник и драконоборец, на някои знаци и типове керамика, чието начало се определя най-общо към края на IX и особено в началото на X в.⁷⁴ Дали пък в тази насока на разсъждение не може да се търси косвен отговор на въпроса за бързото /ускореното/⁷⁵ възстановяване на икономическия и жизнен потенциал на Североизточна България и Добруджа /базовата територия на Първото българско царство/ след апокалиптичните маджарски нашествия от 894—896 г.⁷⁶ Най-после този проблем е в пряка зависимост с небивалата еманципация на Първото българско царство при Симеон Велики в първите десетилетия на X в.⁷⁷

БЕЛЕЖКИ

¹ Атанасов, Г. Средновековна църква № 1 в Дръстър /Силистра/. — ИНМВ, 30 /под печат/; Д ж и н г о в, Г. Тирзис, Акре, Калиакра. С., 1989, 41—45.

² V a r n e a, I. Biserica. — In: Dînogetia, I. Bucureşti, 1967, p. 350—356.

³ V a r n e a, I. Stăfănescu, St. Din istoria Dobrogei. III. Bucureşti, 1971, 238—242, fig. 74; D i a c o n u, P. Despre datarea "Circumvalatei" şi "biseeicii treplate" de la Niculiţel. — SCIVA, 2, 1972, p. 310—318; SCIV, 1, 1975, p. 102; O b e r l a n d e r - T â r n o v e a n u, E. Pentru o nouă datare a bisricutei cu plan triflat de la Niculiţel (jud. Tulcea). — Peuce, VIII, 1980, 451—458.

⁴ М и р ч е в, М., Т о н ч е в, Г., Д и м и т р о в, Д. Бизоне — Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, 57—58, 103—104, обр. 5.

⁵ Т о д о р о в а, Х. (с колектив). Дуранкулак, I. С., 1989, с. 58, табл. XX. Някои съмнения у А т а н а с о в, Г. /рецензия/: Дуранкулак, I. С., 1989, Издателство БАН. — ИНМВ, 27 /42/, 1991, с. 242.

⁶ Проучването на крепостта завърши през 1983 г. Предстои публикуване на резултатите от В. Йотов и Г. Атанасов.

⁷ А н т о н о в а, В., Д р е м с и з о в а, Ц. в. Църкви и каменни постройки в старобългарското градище при с. Цар Асен, Русенско. — ГМСБ, X, 1984, с. 59—69.

⁸ А т а н а с о в, Г. Средновековни църковни кръстовете от Южна Добруджа. ИНМВ, 27 /42/ 1991, 77—97.

⁹ За Добруджа средата на XI в. се явява своеобразен раздел между два типа стопанска организация, селищна мрежа, етнокултурен и етнодемографски облик. Вж.: А т а н а с о в, Г. Етнодемографски промени в Добруджа /X—XVI в./ — ИПр, XLVII, 2, 1991, 76—80.

¹⁰ А т а н а с о в, Г. Скални монашески обители в Добруджа /IV—XIV в./, С., 1990, с. 10—11 /Автореферат на кандидатска дисертация/.

¹¹ B o r i s o v, B. Djadovo, I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11 th — 12 th Century). Tokyo, 1989, 323—324, fig. 365; Г е о р г и е в, П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. ИНМВ, 21/30/, 1985, 87—88, табл. XXII.

¹² О в ч а р о в, Н., Х а д ж и е в а, Д. Средновековният манастир в гр. Кърджали — център на архиепископията Ахридос /XI—XIV в./ — РП, XXIV, 1992, 12—13, обр. 7.

¹³ П л е т н е в а, С. в. Стратиграфически изследвания Плиска /Работа Советского отряда 1977—1980 гг./ — Плиска—Преслав, 5, 1992, с. 54—57.

¹⁴ I o t o v, V. Monnaies et sceaux de la forteresse du haut moyen âge Skala, situés dans le Sud de la Dobroudja. — In: Numismatic and sphragistic contributions to ancient and mediaeval history of Dobrudja. Dobrich, 1994, tabl. 1.

¹⁵ А т а н а с о в, Г. Етнокултурни промени..., с. 79.

¹⁶ Д и м о в а, В. Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистрески. /Крепостни съоръжения, жилища и църковна архитектура/. — Добруджа, 10, 1993.

¹⁷ А т а н а с о в, Г. Етнодемографски промени..., с. 78.

¹⁸ J o r d a n o v, I. Dobrudja (491—1092 selon les données de la numismatique et de la sphragistique. — In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 206; А т а н а с о в, Г. Етнодемографски промени..., 79—80.

¹⁹ Описание по М и р ч е в, М., Т о н ч е в, Г., Д и м и т р о в, Д. Цит. съч., с. 103.

²⁰ Т о т е в, Т. Преславската керамична икона. С., 1988, с. 73.

- ²¹ Ангелова, С. т. За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. — *Археология*, 3, 1971, с. 21.
- ²² Антонова, В., Дремсизова, Ц. в. Цит. съч., с. 66; Димова, В. Цит. съч. pass.
- ²³ Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав /VII—III в./ Варна, 1982, с. 174.
- ²⁴ Антонова, В., Дремсизова, Ц. в. Цит. съч. 66—68, обр. 10; Димова, В. Цит. съч., фиг. 1.
- ²⁵ Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, с. 68.
- ²⁶ Не е изключено към X в. ранновизантийската крепостна стена да е възстановена и селището да прераства в укрепление. Каменните жилища, находките и монетите също свидетелстват за значителен център в X—XV в.
- ²⁷ Рашев, Р. Средновековния път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. — В: Дуросторум-Дръстър-Силистра, 1. Силистра, 1988, 117—126.
- ²⁸ Мыц, В. Л. Укрепления Таврики X—XV вв. Киев, 1991, 26—31, рис. 14; Фирсов, Л. В. Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. Новосибирск, 1990, с. 105, рис. 25, с. 193, рис. 55, с. 241, рис. 79, с. 403, рис. 144, с. 386, рис. 134, 137, с. 415, рис. 148; Якобсон, А. Л. Средневековый Херсонес. — *МИА СССР*, 17, 1950, с. 48.; Беляев, С. А. Базилики Херсонеса. — *ВВр*, 50, 1989, с. 171.
- ²⁹ Веймарн, Е. В., Лобода, И. И., Пиоро, И. С., Чорев, М. Я. Археологические исследования столицы княжества Феодоро. — В: Феодальная Таврика, Киев, 1974, с. 126, обр. 3; Фирсов, Л. В. Археологические разведки на Исар-кая и Шайтан Мердвене в 1967 г. — В: Феодальная Таврика, Киев, 1974, с. 105, обр. 10; Стыцкая, И. С., Исары..., рис. 25, 79, 144; Романчук, А. И. Западный Загорский храм Херсонеса. — *ВВр*, 51, 1990, с. 170.
- ³⁰ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990, с. 133—139, рис. 52—54.
- ³¹ Пактам, с. 135—137, рис. 52.
- ³² Кулаковский, Ю. А. Прошлое Тавриды. Киев, 1914, 74—75; Якобсон, А. Л. Средневековый Крым. М., 1964, 32—33.
- ³³ Restle, M. Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens. Wien, 1979, 26—27, 55—57; Rice, D. T. Arte cristiana in Asia. — In: La civiltà dell'oriente, IV. Roma, 1962, 432—436, fig. 3.
- ³⁴ Tchalenko, G. Village antique de la Syrie du Nord, I. Paris, 1953, 337—338; III. Paris, 1958, pl. XIII; Travaux en cours dans la Syrie. — Syria, L, 1973, p. 117 etc.
- ³⁵ Якобсон, А. Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983, с. 114 сл.
- ³⁶ Restle, M. Op. cit., S. 24, 26, 56.
- ³⁷ Tchalenko, G. Village..., p. 337—338.
- ³⁸ Хрушкова, Л. Г. Архитектурные связи Восточного Причерноморья = Раннехристианское время. — *ВВр*, 52, 1991, 182—189, рис. II, III.
- ³⁹ Якобсон, А. Л. Закономерности..., 158—162; Хрушкова, Л. Г. Цит. съч., с. 183.
- ⁴⁰ Restle, M. Op. cit., 23—24, pl. 3, 26—27, pl. 7, 56, pl. 34.
- ⁴¹ Хрушкова, Л. Г. Цит. съч., 189—191, рис. II_{1,2}; — III_{1,2}.
- ⁴² Изключение прави само малката еднокорабна едноапсидна църква без притвор под № 29, разположена северозападно от Голямата базилика в Плиска. Вж.: Михайлов, С. т. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — *РП*, III, 1948, с. 189, обр. 41—16. Сам авторът открива малоазийски влияния. По план и форма на апсидата най-близките ѝ паралели са в Кападокия /Анателе/, Грузия /Йоркс/ и Крым /Фарос/. Засега не може да се отговори дали кападокийските

влияния са преки или косвени /чрез Крым/, защото не са посочени никакви археологически податки за датировка. След евентуални сондажи може да се каже нещо по конкретно.

⁴³ Delvoye, Ch. Apsis. — In: Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I, Stuttgart, Col. 248, Abb. 3, 4, 7; Restle, M. Op. cit. p. 26; Delvoye, Ch. Etudes d'architecture paléochrétienne et byzantine. II. L'Abside. Byzantion, 32, I, 1962, 291—310; 32, 2, 489—500; Якобсон, А. Л. Закономерности..., с. 58.

⁴⁴ Хрушкова, Л. Г. Цит. съч., с. 184 сл.; Якобсон, А. Л. Закономерности..., с. 58, 143—144. Към църквите с подковообразна апсида спада и църквата при Йоркс от VI—VII в. /рис. 79-г/, която е най-близка по план на църква № 29 от Плиска /вж. бел. 42/.

⁴⁵ Якобсон, А. Л. Средневековой Крым, с. 53, рис. 18.

⁴⁶ Веймарн, Е. В., Лобода, И. И., Пиоро, И. С., Чорев, М. Я. Цит. съч., 130—131, рис. 4.

⁴⁷ Фирсов, Л. В. Исары..., с. 403, рис. 144.

⁴⁸ Този храм е отнесен от О. Домбровский към XIII—XIV в. /Домбровский, О. И., Фрески средневекового Крыма. Киев, 1966, с. 80, рис. 40/, но най-близките му паралели са пещерните църкви от VIII—IX вв. при Инкерман. Вж.: Бертие-Делагард, А. Л. Останки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма. ЗООИД, 14, 1886, с. 41, рис. 10; Якобсон, А. Л. Средневековый Крым, 32—33, рис. 12; Филипенко, В. Ф. История Инкерманского пещерного монастыря /первый этап существования/. — В: История и археология Юго-западного Крыма. Симферополь, 1993, 108—124. Опитът на Могаричов, Ю. М. (К дискуссии о скальной архитектуре Крыма. — История и археология Югозападного Крыма. Симферополь, 1993, 213—224). да отнесе тези манастири към X—XV в. въз основа на един скулптиран кръст не е много удачен, защото тъкмо този тип кръстове с малки ластари са определени към VIII—IX в. Вж.: Millet, G. Les iconoclastes et la croix à propos d'une inscription de Cappadoce. — *BSN*, XXXIV, 1910, 96—109, fig. 1, 4.

⁴⁹ Якобсон, А. Л. Цит. съч., 32—33; Филипенко, В. Ф. Цит. съч., pass.

⁵⁰ Jerphanion, G. de. Les églises rupestres de Cappadoce. Paris, 1925, pl. 22, 27, 28, 43, 61, 95; Rodley, L. Cave monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985, p. 20, pl. 28, p. 52, pl. 41, p. 227 etc., pl. 34, 44.

⁵¹ Barnea, I. Christian art in România, II. Bucaresti, 1981, p. 52; Barnea, I. Ștefănescu, Șt. Op. cit., p. 198.

⁵² Атанасов, Г. Кападокийски културни влияния в скалната обител при Мурфатлар. — В: Приноси към българската археология, I, С., 1992, 79—84; Atanassov, G. Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestre près de Mourfatlar en Dobroudja. — *Byzantinoslavika* (sous presse).

⁵³ Баранов, И. А. Цит. съч., 47—52, 135—139; Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, Варна, 1987.

⁵⁴ Рашев, Р. Старобългарски укрепления..., с. 129—143.

⁵⁵ Мыц, В. Л. Цит. съч., 26—31.

⁵⁶ Атанасов, Г. Етнодемографски промени..., с. 78—80.

⁵⁷ Мирчев, М. Тончева, Г. Димитров, Д. Цит. съч., с. 104.

⁵⁸ Плетнева, С. в. Цит. съч., 54—57.

⁵⁹ Рашев, Р. Плиска. Пътеводител. С., 1985, с. 54.

⁶⁰ Плиска-Преслав, I, С., 1979, 95—96, 106, 110, 115, 126, 149, 152; 4. С., 1985, с. 76, 130—131, 137, 159, 166—167, 198, 207.

⁶¹ Атанасов, Г. Етнодемографски промени..., с. 78—79; Балабанов, Т. Жилища покрай северната и източната крепостна стена на Плиска. — Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 167.

⁶² Георгиев, П. Цит. съч., 87—88, табл. XXII₂.

⁶³ Borisov, B. Op. cit., 323–324, fig. 365.

⁶⁴ Кънчев, М., Борисов, Б. Средновековен некропол при с. Караново, Сливенско. — ИМЮИБ, IV, 1981, 47–48.

⁶⁵ Атанасов, Г. Рецензия: B. Borisov. Diadovo. Vol. I. Mediaeval settlement and necropolis (11 th — 12 th century). Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo, 1989, 393 p., 392 fig. — Археология, 1, 1993, с. 56–58.

⁶⁶ Borisov, B. Op. cit., 323–324.

⁶⁷ Антонова, В., Дресизова, Цв. Цит. съч., с. 59; Димова, В. Цит. съч. pass.

⁶⁸ Овчаров, Н. Хаджиева, Д. Цит. съч., с. 12–13.

⁶⁹ Vabič, G. Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969, p. 19.

⁷⁰ Виж бел. № 32, 48, 49.

⁷¹ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 129, 139.

⁷² Якобсон, А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Югозападной Таврики. — МИА, 168, 1970, с. 51, 81, 181; Раннесредневековые поселения Восточного Крыма. — МИА, 85, 1958, 483, 500; Средневековый Крым, 74–75.

⁷³ Димитров, Д. Цит. съч. 176–178, 265, 274.

⁷⁴ Атанасов, Г. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. — Векове, 6, 1986, 13–14; За един старобългарски скален манастир от X–XI в. в централна Молдавия. — В: Българите в Северното Черноморие, 2. В. Търново, 1993, 61–64; Димитров, Д. Цит. съч. 176, 242–244; Атанасов, Г. Раннесредневековни оловни иконки със Св. Георги-войн от Южна Добруджа. — Археология, 3, 1992, 41–42.

⁷⁵ Рашев, Р. Ускореното развитие на старобългарската култура. — В: Славяни и прабългари, С., 1982, 93–105.

⁷⁶ Подробно за опустошителния характер на двете маджарски нашествия в Добруджа и Северноизточна България в 894–896, както и пространен анализ на изворите и литературата вж у Божилков, Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон /894–896/. — ВИС, 6, 1971, 20–33.

⁷⁷ Божилков, Ив. Цар Симеон Велики /893–927/: Златният век на средновековна България, С., 1983, с. 87 сл.

ТАБЛ. I

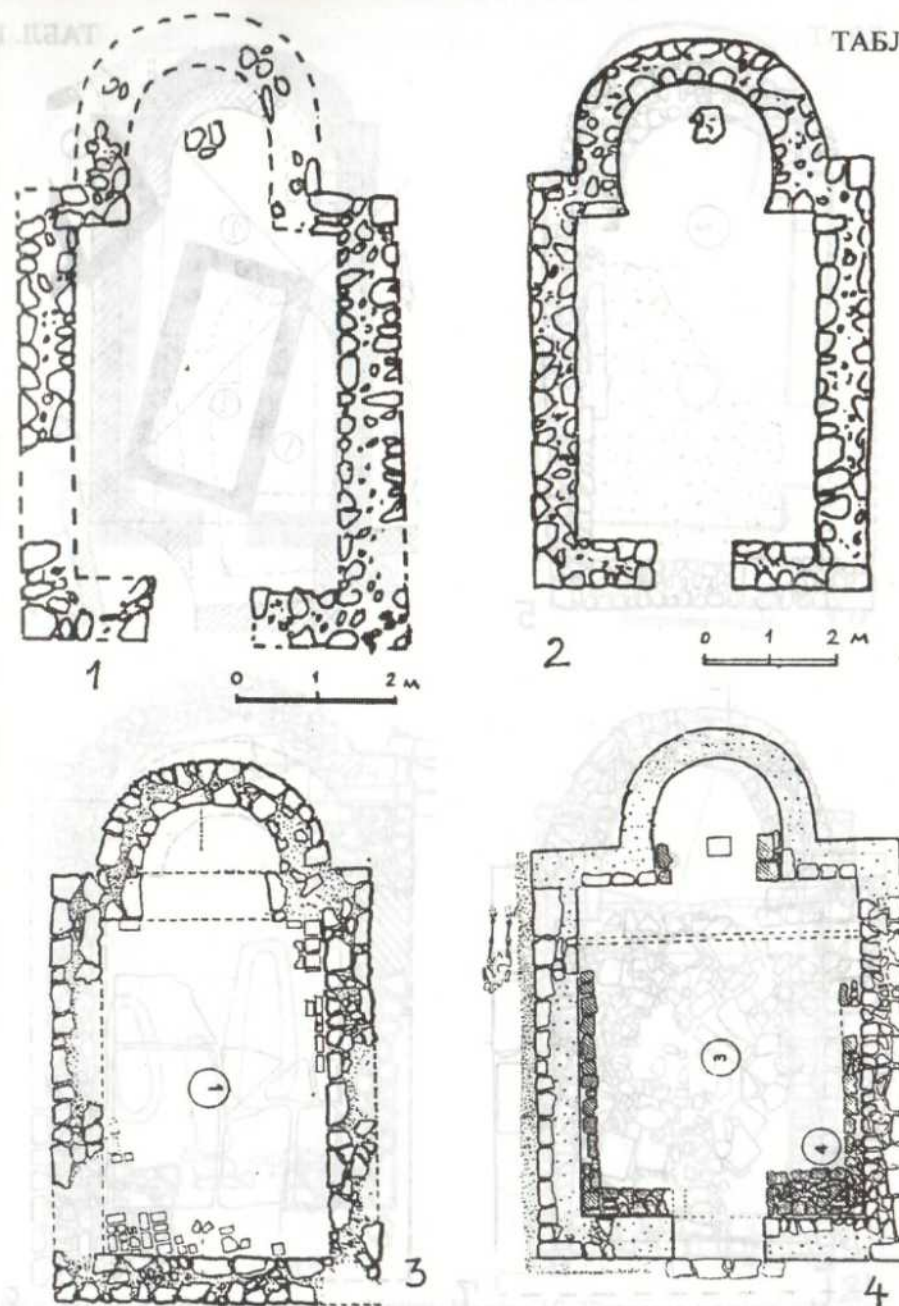

Табл. I. Планове на църквата в: 1. Църква №1 в Скала; 2. Църква №2 в Скала; 3. Църква №1 в цар Асен; 4. Църква №3 и 4 в цар Асен.

ТАБЛ. II

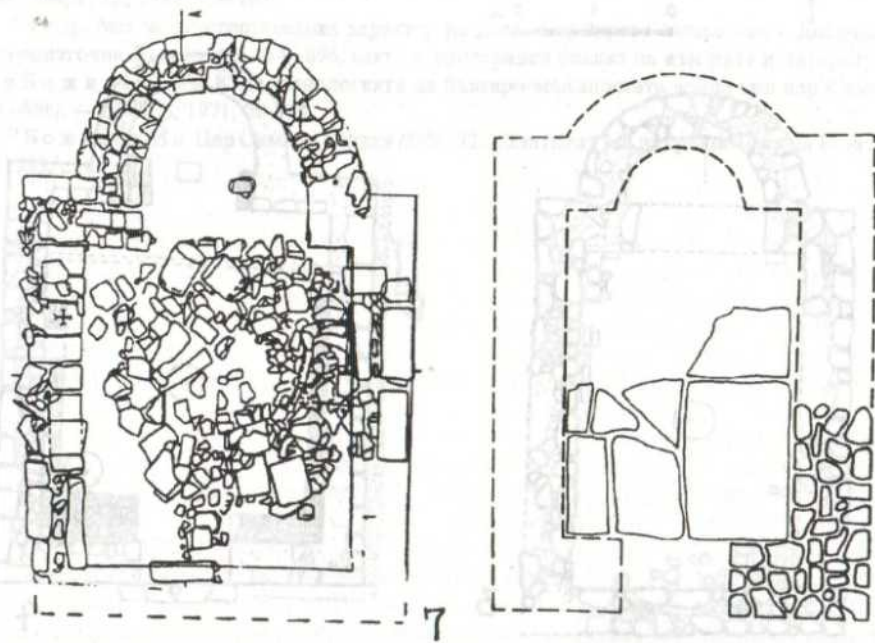
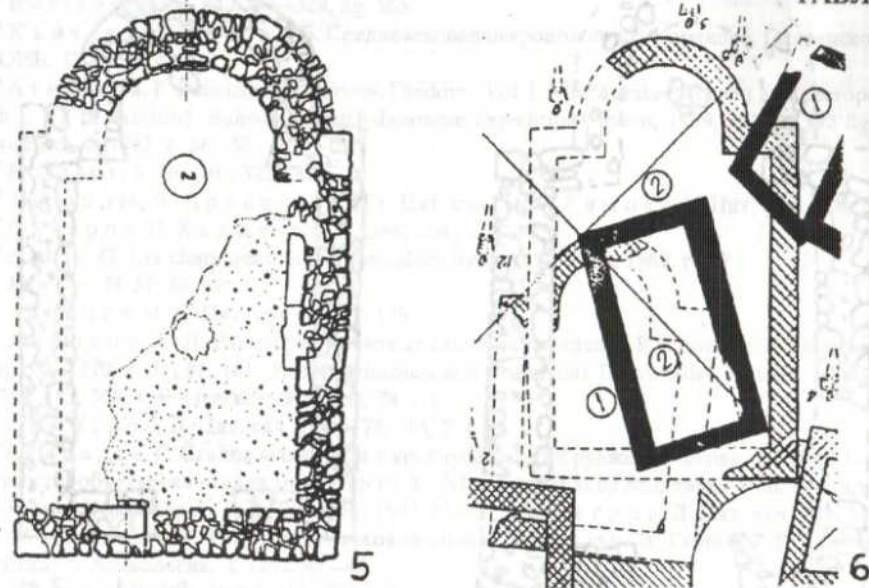

Табл. II. 5. Църква №2 в цар Асен; 6. Църкви №1 и 2 в Каварна; 7. Църква в Плиска; 8. Църква в Дядово.

ТАБЛ. III

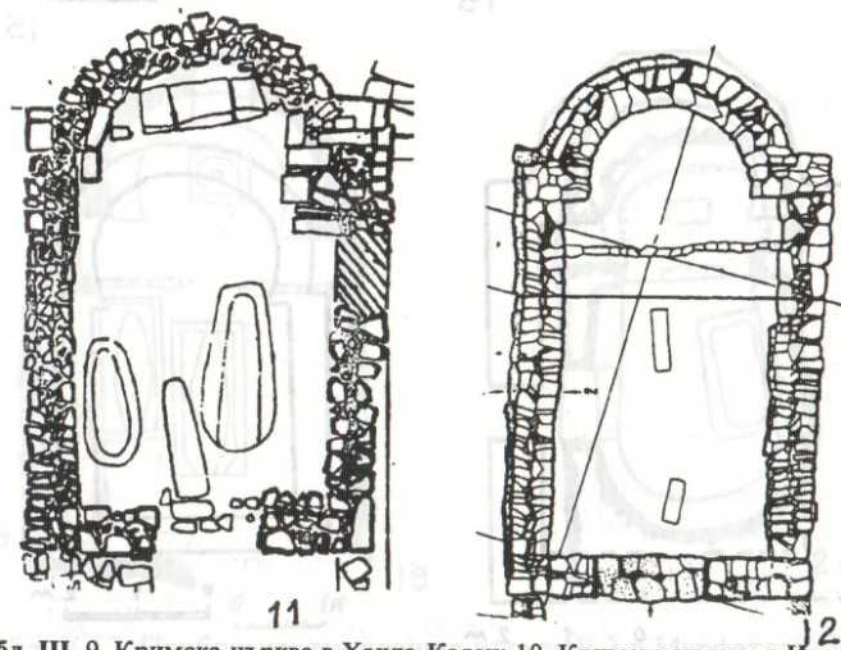
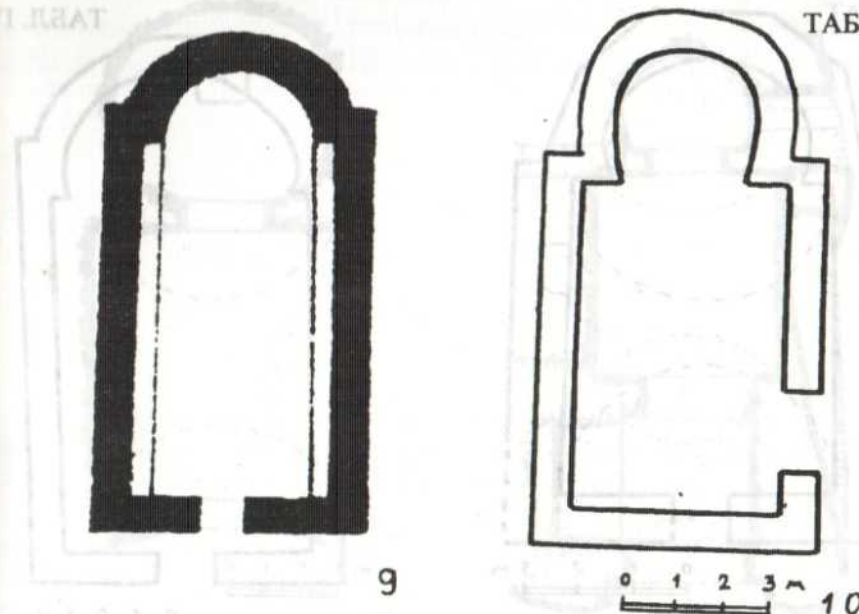
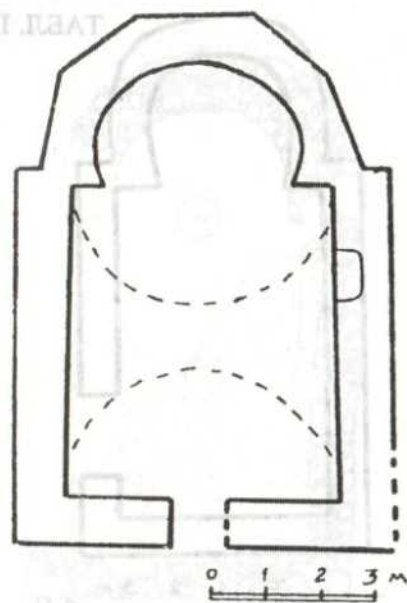

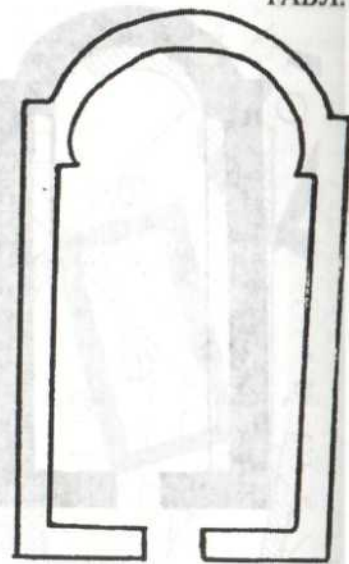
Табл. III. 9. Кримска църква в Хачла-Каяси; 10. Кримска църква в Исара; 11. Кримска прабългарска църква в Поворотное; 12. Кримска прабългарска църква в Кордон-Обба

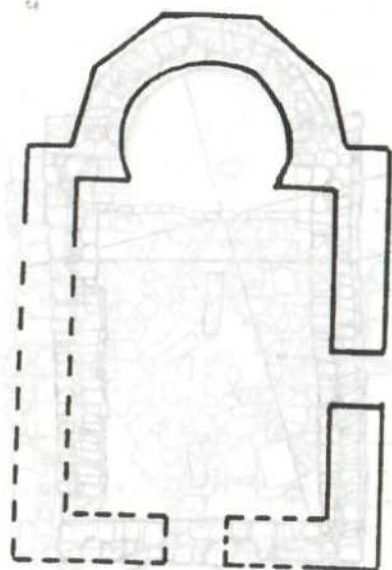
ТАБЛ. IV

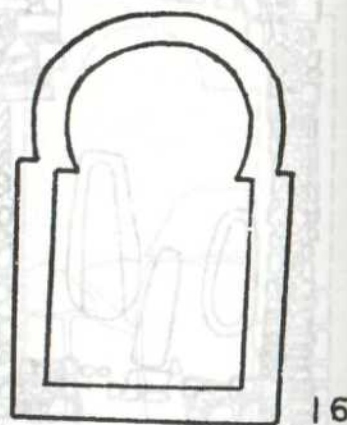
13

15

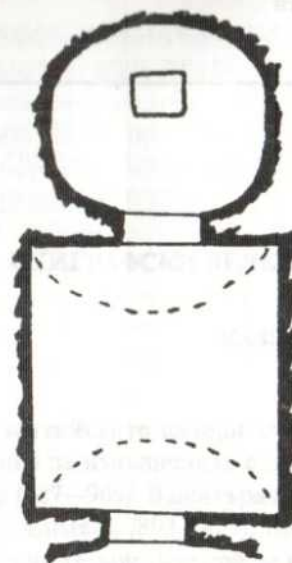
14

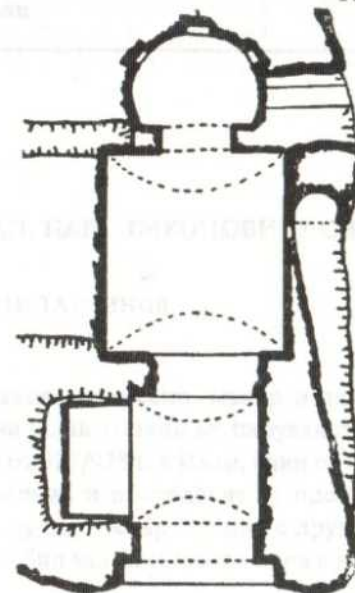
16

Табл. IV. 13. Кападокийска църква в Анатепе; 14-16. Колхидски църкви.

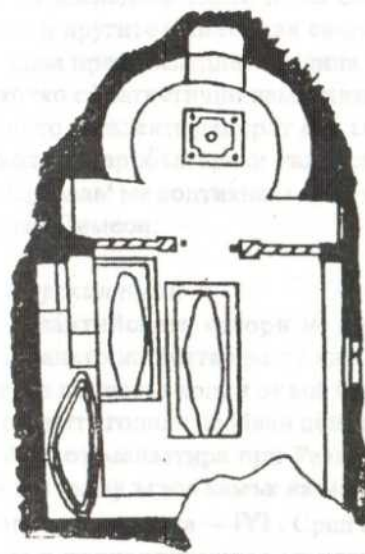
ТАБЛ. V

17

18

19

20

Табл. V. 17. Приблизителен план на църква В-3 в Мурфатлар; 18. Кападокийска скална църква VIII-IX в. в Гюл-Дере; Скална църква в Мангуп на Крим; 20. Скална църква в Шулган на Крим

ЕПИГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА ИВАН, ЦАРСИМЕОНОВИЯТ СИН

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

Византийските извори са запазили някои интересни, макар и лаконични, сведения за изпълнените с драматизъм начални години от царуването на цар Петър /927—969/. В центъра на събитията от 927/928 г. е Иван, един от синовете на цар Симеон /893—927/, престолонаследник и претендент за престола. По думите на хронистите той се вдигнал срещу цар Петър “заедно с други боляри на Симеон”. Бунтът му бил неуспешен, той бил заловен, замонашен и малко по-късно отведен в Константинопол¹.

Вероятно поради оскъдността на тези сведения и липсата на допълнителни данни изследователите не се спират обикновено подробно върху съдбата на Иван и другите Симеонови синове и борбата им за престола.

Едва през последните години отново се заговори за тях след откриването на няколко сфрагистични паметника, в които се четат имената на Михаил и Йоан и които се идентифицират със синовете на цар Симеон². Тези печати, както и няколко старобългарски надписа от Равна, Мурфатлар /северна Добруджа³ и от Преслав⁴ ме подтикнаха да се спра на въпроса за личността на Иван — синът на цар Симеон.

Царският син

Византийските извори не дават никакви сведения за Иван преди организирането на бунта срещу цар Петър в 927/928 г. Не е твърде ясно и остава открит въпросът кога и от кой брак на цар Симеон е роден той. Неизвестността за ранните години на Иван донякъде може да се разсее от един надпис с името ИВАНЪ от манастира при Равна, Провадийско⁵ /обр. 1/. Надписът-автограф е врязан върху ъглов камък на манастирския храм и гласи: ИВАНЪ. Над него има следи от три знака — IYI. Сред близо 70-те имена, врязани по стените на този храм и принадлежащите му сгради — само веднъж се среща името ИВАНЪ и единствено изписано огледално — IYIVAN. Сам по себе си този факт е достатъчен, за да не се съмняваме в грамотността и подбудите на неговия автор —